

ELGA KAGAINĒ

PAR DAŽĀM VĀRDU SEMANTIKAS ATTĪSTĪBAS TENDENCĒM LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒS

Dažādu valodas parādību izpētē vienlaikus ar leksikas, fonētikas un gramatikas faktiem svarīga nozīme ir arī vārda semantikas analīzes rezultātiem gan diahroniskā skatījumā, risinot vārdu nozīmju vēsturiskās attīstības jautājumus, gan arī sinhronā plāksnē, aplūkojot vārdu semantiskās attieksmes kādā noteiktā laika posmā. Šajā kopējā semantisko parādību apskatā nozīmīga vieta ir arī izlokšņu semantikas dotumiem, kas izmantojami, gan risinot semantikas jautājumus vienas valodas robežās, gan arī plašākā kontekstā, tipoloģiski salīdzinot vairāku valodu materiālu un iesaistot semantikas faktus dažādu lingvistisko parādību analīzē un risinājumā.

Vārdu semantiskās struktūras attīstība izloksnēs, to vidū arī dažādu dialektālu nozīmju veidošanās, nav aplūkojama atrauti no kopīgām valodā eksistējošām vārdu semantiskās struktūras maiņas un attīstības likumsakarībām un ir saistāma ar polisēmijas attīstību kopumā. Taču šo kopīgo likumsakarību ietvaros izloksnēs atsevišķu leksikas grupu nozīmju veidošanās procesos var priekšplānā izvirzīties vieni vai otri faktori, kas var veidot kādu raksturīgu iezīmi izlokšņu leksēmu semantikas attīstībā.

Izlokšņu vārdu krājuma semantiskajā analīzē samērā bieži ir vērojama parādība, ka noteiktu tematisko vārdu grupu ietvaros daudzu leksisko vienību semantiskajā struktūrā veidojas nozīmes, kuru rašanās ir saistīta ar mutvārdu komunikācijas formai raksturīgo ekspresīvo un konotatīvo komponentu aktualizēšanos un šo nozīmju realizēšanos noteiktā situatīvā kontekstā. Šī paaugstinātā ekspresivitāte, kas ir raksturīga ne tikai izloksnēm, bet arī literārās valodas mutvārdu formai, veido īpašu leksikas slāni, kurā emocionālais moments sāk dominēt pār loģisko saturu.¹ Semantikas ekspresīviem pārveidojumiem visvairāk pakļaujas verbi,

¹ Sarunvalodai raksturīgo ekspresivitāti salīdzinājumā ar rakstu formu atzīmē vairāki krievu izlokšņu pētnieki; sk., piemēram, И. А. Оссовецкий. Лексика современных русских народных говоров. Москва, 1982, с. 38; Т. С. Коготкова. Русская диалектная лексикология. Москва, 1979, с. 84–85: „... отдельные лексические единицы говора развивают в своей семантической структуре особые значения, основная языковая значимость которых состоит лишь в экспрессии. Лексическое значение подобных образований реализуется ситуативно. Это своеобразные экспрессоиды, т. е. слова, содержащие и порождающие „экспрессию“.

adjektīvi, adverbji; izveidojas noteiktas vārdu grupas, kuras apvieno ne semantika, bet ekspresija.

Ekspresīvie un konotatīvie komponenti, kas ietilpst valodas vienību semantikā, izsaka emocionāli kvalificējošu un stilistiski marķētu runas subjekta attieksmi pret īstenību un uz šīs informācijas pamata iegūst ekspresīvu efektu. Ekspresīvās nozīmes pa lielākajai daļai ir sekundārās nominācijas rezultāts, jo šajos procesos rodas iespēja veidot tādas semantiskas hibrīdformas, kur ar tropu starpniecību racionāli vērtēti jēdzieni savienojas ar vērtējumu, kurā dominē kādas pazīmes emocionāla uztvere.² Daļā gadījumu šīs izloksnēs sastopamās sekundārās nozīmes nevar uzlūkot par stingri dialektālām, tās vairāk ir saistītas ar mutvārdu komunikācijas īpatnībām, tāpēc to lietojums ne vienmēr ir saistīts ar noteiktu teritoriālu izplatību, taču tas neizslēdz arī tīri dialektālu emocionāli ekspresīvo nozīmju eksistenci.

Viena no plašākajām vārdu grupām, kas iekļaujas šajos ekspresīvajos semantikas attīstības procesos, ir verbi. Kā zināms, tieši verbiem mēdz būt visplašākā polisēmija, daudz sekundāro pārnesto nozīmju un nozīmju nianšu, kas savstarpēji saistītas dažādās daudzpakāpju semantisko attieksmju hierarhiskās sistēmās. Daudzi verbu regulārās polisēmijas tipi atšķiras no substantīvu regulārās polisēmijas ar to, ka tiem semantiskās atšķirības var noteikt ne denotatīvā, bet signifikatīvā līmenī, tāpēc arī verbu sekundāro nozīmju analīzē daudz lielāku nozīmi iegūst konteksts un konsituācija.

Ekspresīvo nozīmju veidošanās izloksnēs ir raksturīga verbiem, kas apzīmē fizisku iedarbību uz objektu un atspoguļo dažādus priekšmeta, reālijas, vielas apstrādes procesus, tā formas, virsmas, struktūras izmaiņu: *cirst, gāzt, griezt, kasīt, kult, kulstīt, mīstīt, mizāt, sist, sluodzīt, sluopēt, sukāt, test, vantēt, vārīt* u.d.c.

Visu minēto verbu sekundārajām nozīmēm piemīt intensitātes semantiskais komponents.³ Šo verbu sekundārajiem leksiski semantiskajiem variantiem iekļaujoties ekspresīvo nozīmju grupā, notiek zināma sākotnējās nozīmes desemantizācija, darbības intensitāte sāk dominēt pār darbības nomināciju, tāpēc šādu leksiski semantisko variantu sintagmātika ievērojami paplašinās. Ar intensitāti saistītie leksiski semantiskie varianti, ņemot vērā to nenoteikto semantiku un konotatīvo pazīmju līdzību, veido ekspresīvu sinonīmu rindas un viegli var tikt nomainīti

² Sk. В. Н. Телия. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва, 1986, с. 5–15.

³ Analoga sekundāro ekspresīvo nozīmju veidošanās fiziskās iedarbības verbiem sastopama arī citās valodās; sk., piemēram, Т. И. Новоселова. Экспрессивные переносные значения глаголов физического воздействия в русском языке. — В сб.: Экспрессивность на разных уровнях языка. Новосибирск, 1984, с. 91–99.

līdzīgā kontekstā, piemēram, *cērt tik iekšā! mizuo tik iekšā! arī luobi, vantē, vicuo, sluopē tik iekšā! 'ēd!'; sit taisni pāri pa puru, vantē tik pāri, cērt taisni pāri 'ej (taisni) pāri'.*

Intensīvās darbības konkrētais saturs atklājas tikai noteiktā runas vai situatīvā kontekstā; tas izloksnēs visbiežāk saistās ar dažādu intensīvu darbību veikšanu — iešanu, skriešanu, braukšanu, sviešanu, kraušanu, ēšanu, intensīvu dabas parādību norisi (līšanu, snigšanu), kā arī ar intensīvu represīvu fizisku vai psihisku iedarbību — sišanu, pēršanu, bāršanu, lamāšanu. Piemēram, verbiem *mizuôt, mizât*, kuru pamatnozīmes ir 'dalīt nost (kam) mizu' un 'lobīt ārējo apvalku (sakņaugiem, saknēm, augļiem, sēklām)' (LLVV V 254), fiksētas arī daudzas ar intensīvu darbību saistītas nozīmes: 'dauzīt, sist; kult, pērt': *es saciju — es mizuôšu a sluôtu, es tak a kâtu vañtētu viñâm ĒIV II 326; cūkganam viê·nâd² vajag stuk, jâ-mizu² cūks, ka skriên² māja Jeros; 'intensīvi (ko) darīt': kad kâd² cêlen² mizos, tad tas pļaugabals bûs² nuôpļoûc² Vainižos; liek ziŕgu priekšâ ûn mizâ tik /kuļ ar rulli/ ĒIV II 326; 'ātri iet, braukt': ka tik us ceļ, uššâŕ ziŕgam² un mizoļ šuŕp Vainižos; 'ēst (ar lielu apetīti)': reņģs nou slikt, miza tik iêkšâ²! Vainižos; 'intensīvi norītēt (par parādībām dabā)': ta nu mizâs vaļâ /lietus/ ĒIV II 326; *vicuôt, vicât* pamatnozīme 'sist; pērt' (ME IV 576): *vico a pļoûšan pa vis liêt²* 'intensīvi pļauj' Vainižos; *vico visu nuôst²* 'ēd visu nost' Vainižos; *vicuò vaļâ!* 'ej, skrej!' Valkā.*

Fiziskās iedarbības verbu sekundāro ekspresīvo nozīmju desemantizācijas pakāpe ir dažāda; daļa vēl ir saglabājusi samērā ciešu saistību ar leksēmas pamatnozīmi, piemēram, *kult, mīstīt, sukât* u. c., taču ir sastopami arī verbi, kuriem pamatnozīmes desemantizācija ir visai ievērojama un līdz ar to nozīmes konkrētā satura atklāsmē sevišķi lielu nozīmi iegūst gan lingvistiskais, gan situatīvais konteksts. Nozīmju daudzveidīgums ir atkarīgs no dažādiem vārdu semantiskās struktūras sazarotā cēloņiem, it sevišķi no konkrētā fiziskās iedarbes verba lietojuma biežuma. Jo biežāk dažādās situācijās verbs tiek lietots, jo plašākas arī šī verba ar intensitāti un ekspresivitāti saistīto leksiski semantisko variantu realizēšanās iespējas. Piemēram, Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs ļoti izplatīts ir verbs *vañtêt*, kura primārās nozīmes ir 'sist; pērt' (sk. ME IV 473); sekundāro nozīmju lietojums ir ļoti daudzveidīgs un sastopams visdažādākajos kontekstos un situācijās. Kā virsjēdziens visām semantiskās realizācijas iespējām ir nozīme 'veikt jebkuru intensīvu darbību', bet darbību izvēlē lietojums visvairāk koncentrējas ap ātru virzību, mešanu, kraušanu, ātru (vai lielākā daudzumā) ēšanu. Jāatzīmē, ka vispār ar nozīmēm 'ātri iet, braukt', 'ātri, arī lielākā daudzumā ēst', 'ātri mest, sviest, kraut' reģistrēts lielākais desemantizēto intensīvās darbības verbu leksiski semantisko variantu skaits. Daži piemēri ar *vañtêt*: 'sviest, mest; kraut': *vañtē slenu šķūnī; vañtē vëzumu pīllu ûn brâuc* Lugažos; 'dzīt; triekt': *jâvañtē viê ârâ luôpi* Kārķos; 'cirst': *vañtê² tuôs âlkšņus² nuô²* Vecatē; 'pļaut': *tâ² vañtê², tâ² pļâũ*

kā² us sacīksti² Vecatē; 'vērpt': liec linu kuôdaļu klātī un tik vañtē Kārķos; 'ātri iet, skriet, braukt': vañtē tik tāsni pāri pa tīrumu Lugažos; jaūnc cilvēks, vañtēs viē a kājām ĒIV III 672; 'ēst (lielākā daudzumā, ar lielu apetīti)': kā² ticis pie sviēsta² kublīna, tā² vañtēš sviēstu² a karuotēm iēkšā² Vecatē.

Ar intensitāti saistīto ekspresīvo nozīmju dialektālais ierobežojums ir saistīts ar konkrētu fiziskās iedarbības verbu izplatību kādā izloksnē vai izlokšņu grupā un iedibinātām lietojuma tradīcijām. Tā, piemēram, Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs ekspresīvā lietojumā izplatīti ir verbu *mizāt, sukāt, mīstīt, vañtēt, vārīt* u.c. sekundārie leksiski semantiskie varianti, savukārt sēlisko izlokšņu grupā — *bliezt* (pamatnozīme 'sist; cirst' (LLVV II 102), sekundārās intensīvās darbības nozīmes visbiežāk saistās ar strauju, ātru kustību, virzību — iešanu, skriešanu, arī ar strauju likšanu, kraušanu, ēšanu un tiešu, asu runāšanu). Šajā semantikas attīstības tipā iekļaujas gan valodā vispārlietojamās leksēmas (piemēram, *cirst, gāzt, mizuot, kult* u. c.), gan dialektālie vārdi (piemēram, *sluōpēt* 'sist; pērt' → 'ēst (lielākā daudzumā, ar lielu apetīti)': *sluōpe tik iēkša² piļ vēdar² Svētciemā*); arī cilmes ziņā šajā grupā ietilpst gan mantoti vārdi, gan aizguvumi, kuru pamatnozīmes saistās ar fizisku iedarbību. Piemēram, Ziemeļvidzemes Igaunijas pierobežas izloksnēs ir izplatīts aizguvums no Baltijas somu valodām *rabāt* (ME III 460 *rabāt* < aus liv. *rabb* resp. estn. *rabama* 'schlagen'), kura pamatnozīme ir saistīta ar labības kulšanu 'dauzīt (labības kūli) pret kādu priekšmetu, lai izbīdinātu gatavākos graudus; kult': *kad ižžāvēja rudzus, ta pret dēli izdaūzija, rabāja. tūo kūli ņēma rūokā ūn rabāja* ĒIV III 173. Minētais verbs plaši iekļaujas ar intensitāti saistītās semantikas attīstības modelī un tiek lietots citu intensīvu darbību apzīmēšanai: *liec iekšā puīku biētēs /biešu laukā/, lai rabā /lai novāc un apdarina bietes/* ĒIV III 173; *ēd, ķepē, sukā tik iekšā! luōbi tik iekša! rabā tik iekšā, ēd!* Rencēnos; *viņa cirta tūo šmuōrētuō gaļu galdā, lai rabā tie Mātīna dzinēji* ĒIV III 173.

Analizētais materiāls ļauj secināt, ka ar intensitāti un desemantizāciju saistīto fiziskās iedarbības verbu semantikas attīstība nav atkarīga no vārda cilmes un dialektālā ierobežojuma, bet ir saistīta ar psiholoģiskiem faktoriem un atspoguļo šīs verbu grupas semantiskās motivācijas tendences, veidojot noteiktu semantikas attīstības modeli: fiziskās iedarbības verbs + intensitātes semantiskais komponents un desemantizācija → jebkura cita intensīva darbība. Šādai fiziskās iedarbības verbu semantikas attīstībai ir vērojamas tipoloģiskas paralēles arī citās valodās. Piemēram, verbam *cirst* latviešu valodas izloksnēs ir fiksētas daudzas ar intensitāti saistītas nozīmes: 'strauji iet, doties' (*mēs abas a cirtīsim pruō us tūo dzimūndienu* ĒIV I 224), 'sniegt, dot, likt (parasti strauji)' (*viņē sacīš; daūdz laīmes dzimūndienā ūn cirtis viņai tās puķes* ĒIV I 224), 'ēst (ar lielu apetīti)' (*sīļks i la:b, cērt² tik māga iēkša² Vainižos*), 'ģērbt, vilkt' (*es cirtis² kažok mugura Vainižos*). Analoģas intensīvas darbības nozīmes ir reģistrētas arī lietuviešu *kirsti* (sk. LKŽ V 856

10. noz. 'godžiai valgyti, smarkiai eiti, bēgti, griežti, šokti, lyti ar ką kita daryti'), karēļu *hakata* (sk. KKS I 152 2. noz. 'tehdā jtak kovasti t. kiireesti' (darīt kaut ko stipri vai steidzīgi)), vācu *hauen, abhauen* ('cirst nost' → 'iet projām; aizvākties'), *rückhauen* ('cirst atpakaļ' → 'atgriezties'). Tas ļauj izvirzīt pieņēmumu par vairākām valodām kopīgām psiholoģiskās motivācijas tendencēm. Šī semantikas attīstības modeļa īpašā produktivitāte izloksnēs (un vispār sarunvalodā) saistāma arī ar mutvārdu komunikācijas formas īpatnībām.

Semantikas attīstība, kas saistīta ar intensitātes gradāciju un desemantizāciju, var realizēties ne tikai pastiprinātas, bet arī vājinātas intensitātes ietekmē. Tā, piemēram, ir raksturīga iteratīviem skaņu vārdiem, kas apzīmē kādas paklusas skaņas radīšanu un atskanēšanu. Šo sekundāro, daļēji desemantizēto, ar vājinātu intensitāti saistīto leksiski semantisko variantu semantika (tāpat kā ar pastiprinātu intensitāti saistīto) ir visai nekonkrēta — parasti tie apzīmē dažādu cilvēka neintensīvu, arī mazrezultatīvu darbību — palēnu darbošanos, rīkošanos (mājā, saimniecībā), kā (neliela) gatavošanu, apstrādāšanu u.tml. Piemēram, verbu *čabināt, čakstināt, krabināt* primārās nozīmes ir saistītas ar paklusu skaņu radīšanu un atskanēšanu, bet sekundārās nozīmes — ar palēnu rīkošanos, darbošanos, strādāšanu: *veceštšs viē·mēr² kou² kuō² čabina klēcpriēkšā² — liēk² grābekim² za:rs, vīle zāgs, triñ² ci:rs* Vainižos; *tāpat palēnām tūr krabināju, palēnām kūo dariju* Ērgemē. Arī šie sekundārie leksiski semantiskie varianti līdzīgā kontekstā var tikt savstarpēji aizstāti viens ar otru.

Ar intensitāti saistītu nozīmju veidošanās raksturīga ne tikai verbu semantikas attīstībai, tā ir sastopama arī adjektīviem un adverbiem. Te var, piemēram, minēt adjektīvus un adverbis ar negatīvu semantiku *šausmīgs, briesmīgs, šausmīgi, briesmīgi* un to sinonīmus *bailīgs, bezdievīgs, zvērīgs, traks* u.c., kuriem visiem ir sastopama nozīme 'ļoti liels; ļoti spēcīgs, intensīvs'; 'tāds, kas (ko) dara, veic ļoti intensīvi, lielā mērā, pakāpē u.tml.': *mums bi traku liēli, bailīgi kaļpeļi, ne·cik tātīt netiku — grūos piļc* ĒIV I 147; *bailīgi liēli kaļi* Rencēnos; *bezdiēviks² oūkstums! putnim jākrīt² nuō² gaīs² zeme* Vainižos; *tītārtēvīc štūo aūkstumū, nu zvērīks, tik liēc* ĒIV III 776 u.c. Daļa šo nozīmju sastopamas ne tikai izloksnēs, bet arī visā sarunvalodā un tām ir raksturīgas tipoloģiskas paralēles daudzās valodās.⁴

Dialektālās atšķirības līdzīgi kā vārdiem izpaužas konkrētu adjektīvu un to nozīmju lietojumā noteiktās izloksnēs vai izlokšņu grupās, piemēram, Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs ar intensitāti saistītas nozīmes ir reģistrētas adjektīviem *sirms* un *skaudīgs* (*sirms* pamatnozīme) 'tāds, kas ir zaudējis savu sākotnējo krāsu un kļuvis pelēcīgi balts (par matiem, bārdu u.tml.)'; 'tāds, kam ir pelēcīgi balti, savu sā-

⁴ Par to sīkāk sk. E. Kagaine, O. Bušs. Semantiskās paralēles (galvenokārt baltu un Baltijas somu valodās). — *Baltistica* XXI(1), 1985, p. 15—16.

kotnējo krāsu zaudējuši mati' (LLVV VII 478—479); *skaudīgs* pamatnozīme 'tāds, kam ir raksturīga skaudība (par cilvēkiem); tāds, kas izjūt skaudību (pret kādu)' (LLVV VII 524)) 'ļoti liels, spēcīgs, intensīvs u.tml.', 'tāds, kas (ko) dara ļoti intensīvi, lielā mērā, pakāpē u.tml.': *tas i siřms ispēreš² — samęt liēl kařstum² un trīs² reīz kāp² lāva²* Vainižos; *skāudīks, dūšīks strādnieks pie pļaušanas, pie kāudzē mešanas. skāudīks tiek sacīc pie visiem darbiem, veiklis, skāudīks* Rencēnos.

Vārdu semantikas attīstības tipoloģiskie modeļi būtu sastatāmi plašākā kontekstā, salīdzinot vairāku valodu materiālu un tādā veidā mēģinot izsekot valodām kopīgām semantiskās struktūras attīstības likumsakarībām un semantiskās motivācijas tendencēm. Bez tam leksikogrāfiskajā literatūrā tiek uzsvērts tipoloģisko semantisko paralēļu nozīmīgums vārda etimoloģijas rekonstrukcijā un tipoloģiskā semantiskā salīdzinājuma lietošana vārda vēsturiskajā izpētē⁵, vārdu semantiskās motivācijas tipoloģisko paralēļu noteikšanā, ko labi atklāj Eiropas lingvistiskā atlanta⁶ materiāli un uz šo materiālu bāzes veiktie pētījumi.⁷

SAĪSINĀJUMI

- EH — Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai I—II. Rīga, 1934—1946.
- ĒIV — Kagaine E., Raģe S. Ērgemes izloksnes vārdnīca I—III. Rīga, 1977—1983.
- KKS — Karjalan kielen sanakirja I. Helsinki, 1968.
- LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas V. Vilnius, 1959.
- LLVV — Latviešu literārās valodas vārdnīca I—VII₍₁₎. Rīga, 1972—1989.
- ME — Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns I—IV. Rīga, 1923—1932.

⁵ Sk., piemēram, H. Schuster-Šewc. Das historisch-etymologische Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache und seine Bedeutung für die slawische Etymologie. — Lexicographica, Series Maior 23. Theorie und Praxis des lexicographischen Prozesses bei historischen Wörterbüchern. Tübingen, 1987, S. 211—212.

⁶ Atlas Linguarum Europae. Vol. I. Assen, 1983.

⁷ Sk., piemēram, rakstu krājumu Aspects of language. Studies in honour of Mario Alinei. Amsterdam, 1986 (atsevišķos rakstos izmantoti arī baltu valodu fakti; sk. J. Koivulehto. Zur ALE-Karte „Belette“. Die Etymologie von *Harm* und *Hermelin*. Op. cit., S. 133—147).